

ταλαιπωρέω B 53,361.6: 204
 τέρω B 93,369.25: 204
 τιμή B 49,359.1: 207
 οἱ τρόποι B 62,365.16–7
 ὑγίεια B 2,339.7
 φήλωμα B 71,366.23: 206
 φιλία B 64,366.6

φιλότης B 49,359.10: 204
 φιλοχορηματέω B 103,370.10
 φρόνιμος A 9,337.19: 209
 φροντίζω B 54,362.8: 204, 205, 208
 φροντίς B 49,360.1: 205, 207
 χαρίζομαι B 58,364.9: 204

Heidelberg

William D. Furley

ANTIKE BEZEICHNUNGEN DER GOTTLOSIGKEIT UND DES ATHEISMUS

Um eine kritische Geschichte des antiken Atheismus schreiben zu können, benötigt man eine Sammlung der verschiedenen Bezeichnungen der Gottlosigkeit und des Atheismus. Diese Arbeit ergänzt meinen Aufsatz „Wer galt im Altertum als Atheist?“ (Philologus 128, 1984, 157–183), in dem ich ein Verzeichnis der Personen, die als Atheisten und Gottlose angesehen wurden, zusammengestellt habe. Die Bezeichnungen betreffen nur die heidnische Welt¹⁾. Die Namen der antiken Schriftsteller sind chronologisch geordnet. Bei der Interpretation der Testimonien werden zwei meiner anderen Arbeiten behilflich sein: „Bibliographie zum antiken Atheismus“ (Elenchos 10, 1989, 103–192) und „Methodisches zum antiken Atheismus“ (RhM 133, 1990, 1–15).

1) Zum Vorwurf des Atheismus gegen die Christen siehe z. B. A. Harnack, Der Vorwurf des Atheismus in den drei ersten Jahrhunderten, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur NF XIII 4, 1905, 3–16, bes. 8–15; N. Brox, Zum Vorwurf des Atheismus gegen die alte Kirche, Trierer Theologische Zeitschrift 75, 1966, 274–282; J. Speigl, Der römische Staat und die Christen. Staat und Kirche von Domitian bis Commodus, Amsterdam 1970, 144–152; L. Alfonsi, L'accusa di ateismo ai cristiani in Atenagora e Giustino, in: Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino, 3, Napoli 1984 (Biblioteca di Labeo 8), 1477–1481.

1) Xenophanes (VS 21 A 12) ap. Arist. Rhet. II 23 p. 1399 b 6–8 (p. 133 Kassel)

οἷον Ξενοφάνης ἔλεγεν, ὅτι ὁμοίως ἀσεβοῦσιν οἱ γενέσθαι φάσκοντες τοὺς θεοὺς τοῖς ἀποθανεῖν λέγουσιν· ἀμφοτέρως γὰρ συμβαίνει μὴ εἶναι τοὺς θεοὺς ποτε.

2) Antiphon Or. Tetr. Γα 2 p. 122 Declava Caizzi

ὅστις οὖν τούτων ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀξιωθέντος τοῦ βίου ἡμῶν ἀνόμωμτα τινὰ ἀποκτείνει, ἀσεβεῖ μὲν περὶ τοὺς θεοὺς, συγγεῖ δὲ τὰ νόμωμτα τῶν ἀνθρώπων.

3) Diopreithes ap. Plut. Per. 32 (VS 59 A 17 = KRS 462)

καὶ ψήφισμα Διοπείθης ἔγραψεν εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας, ἀπεριεδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν.

4) Hippocrates De morbo sacro I 28 et 30 (p. 64 Grensemann = VI 358–360 Littré)

καίτοι ἔμοιγε οὐ περὶ εὐσεβείης τοὺς λόγους δοκεῖσιν ποιεῖσθαι (scil. οἱ μαγεύοντες), ὡς οἴονται, ἀλλὰ περὶ ἀσεβείης μᾶλλον καὶ ὡς θεοὶ οὐκ εἰσὶ, τὸ δὲ εὐσεβὲς αὐτῶν καὶ τὸ θεῖον ἀσεβὲς ἐστὶ καὶ ἀνόσιον, ὡς ἐγὼ διδάξω . . . οἱ ταῦτα ἐπιτηδεύοντες δυσσεβεῖν ἔμοιγε δοκεῖσιν καὶ θεοὺς οὐτ' εἶναι νομίζειν οὔτε ἰσχύειν οὐδὲν οὐδὲ εἰργεσθαι ἂν οὐδενὸς τῶν ἐσχάτων ποιέοντες, ὡς οὐ δεινοὶ αὐτοῖς εἰσιν.

5) Xenophon

A. Memor. I 1,1 ἀδικεῖ Σωκράτης οὐς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων. cf. Xen. Apol. 10; Pl. Euth. 3 B; Pl. Apol. 24 B; Favorinus (F 51 Mensching) ap. D.L. II 40.

B. Apol. 24 ὡς δὲ τέλος εἶχεν ἡ δίκη, εἰπεῖν αὐτόν (scil. Σωκράτη), ἀλλ', ὦ ἄνδρες, τοὺς μὲν διδάσκοντας τοὺς μάρτυρας ὡς χρηὴ ἐπιποροῦντας καταψευδομαρτυρεῖν ἐμοῦ καὶ τοὺς πειθόμενους τούτοις ἀνάγκη ἐστὶ πολλὴν ἑαυτοῖς συνειδένα ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν.

6) Plato

A. Leg. X 885 B θεοὺς ἡγούμενος εἶναι κατὰ νόμους οὐδεὶς πώποτε οὔτε ἔργον ἀσεβὲς ἤργασατο ἐκῶν οὔτε λόγον ἀφήγεν ἀνομιον, ἀλλὰ ἐν δὴ τι τῶν τριῶν πάσχων, ἢ τοῦτο, ὅπερ εἶπον, οὐχ ἡγούμενος, ἢ τὸ δεύτερον ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων, ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους.

B. Leg. X 967 A οἱ μὲν γὰρ διανοοῦνται τοὺς τὰ τοιαῦτα μεταχειρισμένους ἀστρονομία τε καὶ ταῖς μετὰ ταύτης ἀναγκαίαις ἄλλαις τέχναις ἀθέους γίγνεσθαι, καθεωρακότας ὡς οἷόν τε γιγνόμενα ἀνάγκαις πράγματ' ἄλλ' οὐ διανοοῖαις βουλήσεως ἀγαθῶν πέρι τελομένων.

7) Lycurgus Adv. Leocr. 147

οἷς ἅπασιν ἔνοχον ὄντα Λεωκράτην ἔστιν ἰδεῖν ... ἀσεβείας δ' ὅτι τοῦ τὰ τεμένη τέμνεσθαι καὶ τοὺς νεῶς κατασκάπτεσθαι τὸ καθ' ἑαυτὸν γέγονεν αἴτιος (...)

8) Demosthenes Or. XXIII 79 (Κατ' Ἀριστοκράτους)

ἴσον ἡγεῖτ' ἀσέβημ' ὁ ταῦτα διαιρῶν τὸν τ' ἀδικοῦντ' ἔαν καὶ τὸν ἀνάιτιον ἐκδιδόναι πρὸ δίκης.

9) Ps.-Demosthenes Or. LIX 116 (Κατὰ Νεαίρας) (IV 106 Gernet)

ὄτι Ἀρχίαν τὸν ἱεροφάντην γενόμενον, ἐξελεγχθέντα ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἀσεβεῖν θύοντα παρὰ τὰ πάτρια τὰς θυσίας, ἐκολάσατε ὑμεῖς.

10) Antipater in Suda s.v. Ἀντίπατρος (I 241 Adler)

μόνος δὲ τῶν διαδόχων θεὸν καλέσαι Ἀλέξανδρον οὐχ εἴλετο, ἀσεβὲς τοῦτο κρίνας.

11) Epicurus

A. Epist. ad Menoec. ap. D. L. X 123 (p. 60 Usener, p. 45 v. d. Mühl, F 4 Arrighetti)

ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοὺς προσάπτων. cf. Porph. Ad Marcell. 17 (p. 285 sq. Nauck = p. 22 Pötscher)

B. Gnomol. Vat. Epic. 43 (p. 64 v. d. Mühl, F 6 Arrighetti)

φιλαργυρεῖν ἄδικα μὲν ἀσεβές, δίκαια δὲ αἰσχρόν.

12) Cleanthes (SVF I 500) ap. Plut. De facie in orbe lunae 6 p. 923 A

ὥσπερ Ἀρίσταρχον ᾤετο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας, ὡς κινοῦντα τοῦ κόσμου τὴν ἐστίαν, ὅτι <τὰ> φαινόμενα σφῆξιν ἀνήρ' ἐπειρᾶτο μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίπτεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα δινουμένην.

13) Chrysippus

A. SVF III 606 ap. D.L. VII 119 = Suda s.v. θεῖα (II 713 Adler) τὸν δὲ φαῦλον ἄθεον· διπλὸν δ' εἶναι τὸν ἄθεον τὸν τ' ἐναντιῶς τῷ θείῳ λεγόμενον καὶ τὸν ἐξουθενητικὸν τοῦ θείου· ὅπερ οὐκ εἶναι περὶ πάντα φαῦλον.

B. SVF III 604 ap. Stob. Ecl. II 7 p. 68 Wachsmuth (...) διὸ καὶ πάντας εἶναι τοὺς ἄφρονας ἀσεβεῖς. τὴν γὰρ ἀσέβειαν κακίαν οὔσαν, ἄγνοιαν εἶναι θεῶν θεραπείας (...)

C. SVF III 661 ap. Stob. Ecl. II 7 p. 105 Wachsmuth ἀρέσκει δὲ καὶ πᾶν ἁμάρτημα ἀσέβημα εἶναι. τὸ γὰρ παρὰ τὴν βούλησιν τι πράττεσθαι τοῦ θεοῦ ἀσεβείας εἶναι τεκμήριον (...) τὸ δὲ κατὰ ἀσέβειαν πεπραγμένον ἀσέβημα εἶναι, πᾶν (ἄρ') ἁμάρτημα ἀσέβημα εἶναι.

14) Sotion (F 3 Wehrli) ap. D.L. II 12 (VS 59 A 1)

ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν (scil. Ἀναξαγόραν) ἀσεβείας κριθῆναι, ὁδὸν τὸν ἥλιον μύθρον ἔλεγε διάπτρον.

15) Polybius Hist. XXXVI 9, 15 (IV 449 Buettner-Wobst)

ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἁμαρτάνειν (...)

16) Ps.-Aristoteles De virt. et vitiis 7 p. 1251 a 31–33

ἀσέβεια μὲν ἢ περὶ θεοὺς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα.

17) Philo Alexandrinus

A. De opificio mundi 170 (I 59 Cohn = p. 256 Arnaldez [vol. 1]) διὰ τοὺς ἀθέους, ὧν οἱ μὲν ἐνεδοίασαν ἐπαμφοτερίσαντες περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ (scil. τοῦ θείου), οἱ δὲ τολμηρότεροι καὶ κατεθρασύναντο φάμενοι μηδ' ὄλως εἶναι, λέγεσθαι δ' αὐτὸ μόνον πρὸς ἀνθρώπων πλάσμασι μυθικοῖς ἐπισκiasάντων τὴν ἀλήθειαν.

B. De spec. leg. I 327–333 (V 79–81 Cohn = p. 206–212 Daniel [vol. 24]) τῶν γὰρ ἀσεβῶν καὶ ἀνοσίων οὐκ εἰς τρόπον, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ διαφέροντες. οἱ μὲν γὰρ τὰς ἀσωμάτους ἰδέας ὄνομα κενὸν ἀμέτοχον ἀληθοῦς πράγματος εἶναι φασί, τὴν ἀναγκαιοτάτην οὐσίαν ἐκ τῶν ὄντων ἀναιροῦντες, ἥτις ἐστὶν ἀρχέτυπον παράδειγμα πάντων ὅσα ποιότητες οὐσίας, καθ' ἣν ἕκαστον εἰδοποιεῖτο καὶ διεμετρεῖτο. (...) ἔτεροι δ' ὡς ἐν ἀθλοῖς κακίας τὰ ἐπ' ἀσεβείᾳ νικητήρια σπεύδον-

τες αἵρεσθαι προσυπερβάλλουσιν ἅμα ταῖς ιδέαις καὶ ὑπαρξίν θεοῦ παρακαλυπτόμενοι ὡς οὐκ ὄντος λεγομένου δ' εἶναι χάριν τοῦ συμφέροντος ἀνθρώποις, οἱ δὴ δι' εὐλάβειαν τοῦ δοκοῦντος πάντη παρεῖναι καὶ πάντα καθορᾶν ὄμμασιν ἀκοιμήτοις [οἷς] ἔμελλον ἀνέξειν ἀδικημάτων. (...) τρίτοι δ' εἰσὶν οἱ τὴν ἐναντίαν ἔτεμον εἰσηγησάμενοι πλῆθος (θεῶν) ἀρρένων τε καὶ θηλειῶν, πρεσβυτέρων τε αὐτῶν καὶ νεωτέρων, πολυαρχίας λόγῳ τὸν κόσμον ἀναπλήσαντες, ἵνα τὴν τοῦ ἐνὸς καὶ ὄντως ὄντος ὑπόληψιν ἐκ τῆς ἀνθρώπων διανοίας ἐκτέμωσιν. (...) τετάρτους δὲ καὶ πέμπτους ἐλαύνει πρὸς μὲν τὸ αὐτὸ τέλος ἐπειγομένους, οὐ μὴν ἀπὸ τῶν αὐτῶν βουλευμάτων· ἀμφοτέρω γὰρ ζηλωταὶ μεγάλου κακοῦ, φιλαυτίας, ὄντες ὥσπερ τινὰ κοινὴν οὐσίαν διενείμαντο τὴν ὅλην ψυχὴν ἐκ λογικοῦ καὶ ἀλόγου μέρους συνεστῶσαν· καὶ οἱ μὲν τὸ λογικόν, ὃ δὴ νοῦς ἐστί, διεκκληρώσαντο, οἱ δὲ τὸ ἄλογον, ὅπερ εἰς τὰς αἰσθήσεις τέμνεται.

18) Dio Chrysostomus Or. XXXI 13 (II 222 v. Arnim)
τὰ μὲν περὶ τοὺς θεοὺς γιγνόμενα μὴ δεόντως ἀσεβήματα καλεῖται, τὰ δὲ πρὸς ἀλλήλους τοῖς ἀνθρώποις ἀδικήματα.

19) Plutarchus

A. De superst. 2 p. 165 B ἡ μὲν ἀθεότης κρίσις οὕσα φαύλη τοῦ μηδὲν εἶναι μακάριον καὶ ἀφθαρτον εἰς ἀπάθειάν τινα δοκεῖ τῇ ἀπιστίᾳ τοῦ θείου περιφέρειν, καὶ τέλος ἐστὶν αὐτῇ τοῦ μὴ νομίζειν θεοὺς τὸ μὴ φοβεῖσθαι.

B. De superst. 11 p. 170 F οὐκ οἶεται θεοὺς εἶναι ὁ ἄθεος.

C. Amat. 13 p. 757 C ὁρᾶς δῆπου τὸν ὑπολαμβάνοντα βυθὸν ἡμᾶς ἀθεότητος, ἂν εἰς πάθη καὶ δυνάμεις καὶ ἀρετὰς διαγράφωμεν ἕκαστον τῶν θεῶν.

20) Arrianus Epict. diss. II 20, 23 p. 199 Schenkl (F 368 Usener)

λάβε τὰ ἐναντία· ὅτι (θεοὶ) οὐτ' εἰσὶν, εἴ τε καὶ εἰσὶν, οὐκ ἐπιμελοῦνται ἀνθρώπων οὐδὲ κοινόν τι ἡμῖν ἐστί πρὸς αὐτοὺς τὸ τ' εὐσεβὲς τοῦτο καὶ ὅσιον παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀνθρώποις λαλούμενον κατάψευσμά ἐστιν ἀλαζόνων ἀνθρώπων καὶ σοφιστῶν ἢ νῆ Δία νομοθετῶν εἰς φόβον καὶ ἐπίσχεσιν τῶν ἀδικούντων.

21) Apuleius Apol. 27

Verum haec ferme communi quodam errore imperitorum philosophis obiectantur, ut partim eorum qui corporum causas meras et simplicis rimantur irreligiosos putent eoque aiant deos abnuere, ut

Anaxagoram et Leucippum et Democritum et Epicurum ceterosque rerum naturae patronos.

22) Pollux Onomast. I 20–22 (p. 5 sq. Bethe)

ὁ μὲν τοίνυν θεοὺς νομίζων ἀνήρ καλοῖτ' ἂν εὐσεβῆς (...) ὁ δὲ ἐναντίος ἄθεος, ἀνίερος, ἀσεβῆς, δυσσεβῆς, ἀθέμιτος, μισόθεος, θεομισῆς, ὀλίγωγρος θεῶν, νεωτεριστῆς περὶ τὸ θεῖον, ἐναγῆς, ἐξάγιστος, βέβηλος, θεοβλαβῆς (...) ὀνόματα δὲ τοῦ πράγματος ἐκεῖ μὲν εὐσέβεια καὶ ὀσιότης καὶ θεῶν ἐπιμέλεια (...) ἐνταῦθα δὲ ἀσέβεια καὶ ἀνοσιότης καὶ ὀλιγωρία περὶ τὸ θεῖον καὶ θεοβλάβεια καὶ ἀθεότης.

23) Clemens Alexandrinus

A. Protr. II 23, 1 (I 17 Stählin) ἀθεοὺς δὲ εἰκότως ἀποκαλῶ τούτους, οἱ τὸν μὲν ὄντως ὄντα θεὸν ἠγνοήκασιν (...) διττῇ ἐνεσχημένοι τῇ ἀθεότητι, προτέρᾳ μὲν, καθ' ἣν ἀγνοοῦσι τὸν θεόν, τὸν ὄντως ὄντα μὴ γνωρίζοντες θεόν, ἐτέρᾳ δὲ καὶ δευτέρᾳ (δὴ) ταύτῃ (τῇ) πλάνῃ τοὺς οὐκ ὄντας ὡς ὄντας νομίζοντες καὶ θεοὺς τούτους ὀνομάζοντες τοὺς οὐκ ὄντως ὄντας, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ὄντας, μόνου δὲ τοῦ ὀνόματος τετυχηκότας.

B. Protr. V 64, 3 (I 49 Stählin) ἄθεοι μὲν δὴ καὶ οὗτοι (scil. Θαλῆς, Ἀναξίμενης, Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, Παρμενίδης, Ἴππασος, Ἡράκλειτος, Ἐμπεδοκλῆς) σοφία τινὶ ἀσοφῶ τὴν ὕλην προσκυνήσαντες (...)

C. Strom. I 11, 52 (II 34 Stählin) στοιχεῖα δὲ σέβουσι Διογένης μὲν τὸν ἄερα, Θαλῆς δὲ τὸ ὕδωρ, Ἴππασος δὲ τὸ πῦρ, καὶ οἱ τὰς ἀτόμους ἀρχὰς ὑποτιθέμενοι, φιλοσοφίας ὄνομα ὑποδιόμενοι, ἄθεοί τινες ἀνθρωπίσκοι καὶ φιλήδονοι.

D. Strom. VII 1, 4 (III 5 Stählin) ἄθεος μὲν γὰρ ὁ μὴ νομίζων εἶναι θεόν.

24) Sextus Empiricus Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις III 3, 11–12

εἰ δὲ δύναται μὲν πάντων προνοεῖν (scil. ὁ θεός), οὐ βούλεται δέ, βάσκανος ἂν εἶναι νομισθεῖη. εἰ δὲ οὔτε βούλεται οὔτε δύναται, καὶ βάσκανός ἐστι καὶ ἀσθενής, ὅπερ λέγειν περὶ θεοῦ ἀσεβούντων ἐστιν. (...) ἐκ δὲ τούτων ἐπιλογιζόμεθα, ὅτι ἴσως ἀσεβεῖν ἀναγκάζονται οἱ διαβεβαιωτικῶς λέγοντες εἶναι θεόν· πάντων μὲν γὰρ αὐτὸν προνοεῖν λέγοντες κακῶν αἴτιον τὸν θεὸν εἶναι φήσουσιν, τινῶν δὲ ἢ καὶ μηδενὸς προνοεῖν αὐτὸν λέγοντες ἦτοι βάσκανον τὸν θεὸν ἢ ἀσθενῆ λέγειν ἀναγκασθήσονται, ταῦτα δὲ ἐστὶν ἀσεβούντων προδήλωσις.

25) Anonymus Seguerianus Τέχνη ῥητορική 215 (Rhet. Gr. I 390 Spengel-Hammer = p. 42 Graeven)

ἀσεβείας κρινομένη ἢ Φρόνη· καὶ γὰρ ἐκόμασεν ἐν Λυκείῳ, και-
νὸν εἰσήγαγε θεὸν καὶ θιάσους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν συνήγαγεν.

26) Aelianus VH V 12

τῆς δὲ ἀσεβείας ὁ δῆμος τὸ ὑπερβάλλον μὴ ἐνεγκῶν, ζημίαν
ἐτιμῆσαντο τῷ Δημάδῃ ταλάντων ἑκατόν, ὅτι θνητὸν αὐτὸν δὴ τὸν
Ἄλέξανδρον ὄντα ἐνέγραψε τοῖς Ὀλυμπίοις.

27) Origenes De oratione V 1 (II 308 Köttschau)

ἔστι γὰρ τὸ δόγμα, ἦτοι τῶν πάντῃ ἀθέων καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ
θεοῦ ἀρνούμενων ἢ τῶν μέχρις ὀνόματος τιθέντων θεὸν τὴν πρόνοιαν
δὲ αὐτοῦ ἀποστερούντων.

28) Gregorius Thaumaturgus Εἰς Ὠριγένην λόγος
προσφωνητικός XIII 152

πλὴν ὅσα (scil. γράμματα) τῶν ἀθέων εἶη, ὅσοι ἐκκυλισθέντες
ὁμοῦ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἐννοιῶν οὐκ εἶναι θεὸν ἢ πρόνοιαν λέγουσι
(...)

29) Porphyrus

A. In Plat. Timaeum comm. 28 (p. 18 Sodano) ap. Proclum,
In Tim. comm. 64 A (I 207 sq. Diehl) ὡς οὔτε οἱ τὴν πρώτην
ἀθεότητα νοσήσαντες προσποιοῦνται τὴν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὠφέλειαν, οἱ
γε μηδὲ εἶναι λέγοντες θεοῦς, οὔτε οἱ τὴν δευτέραν, ὅσοι τὴν πρόνοιαν
ἄρδην ἀνατρέπουσι θεοῦς εἶναι διδόντες, οὐθ' οἱ καὶ εἶναι καὶ προνο-
εῖν αὐτοὺς συγχωροῦντες, ἅπαντα δὲ ἀπ' αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης γίνεσθαι.

B. Sentent. 40 (p. 51 sq. Lamberz) ὥστε πᾶς φαῦλος βίος δου-
λειᾶς πλήρης καὶ ἀσεβείας καὶ διὰ τοῦτο ἀθεός τε καὶ ἀδικός (διὰ τὸ
add. Kroll) ἐν αὐτῷ πνεῦμα πλήρες ὑπάρχον τῆς ἀσεβείας καὶ διὰ
τοῦτο καὶ ἀδικίας.

30) Athanasius Or. 2 contra Arianos 43 (PG 26, col. 237 B)

οὕτω καὶ Ἕλληνες, καίτοι θεὸν διὰ χειλέων λέγοντες, ἀθεότητος
ἔχουσι ἐγκλημα, ὅτι τὸν ὄντως ὄντα καὶ ἀληθινὸν θεὸν οὐ γινώ-
σκουσι, τὸν πατέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

31) Arnobius Adv. nat. V 30

*iam dudum me fateor reputantem tecum in animo rerum
huiuscemodi monstra solitum esse mirari, audere vos dicere quem-*

quam ex is atheum inreligiosum sacrilegum qui deos esse omnino aut negent aut dubitent, aut qui eos homines fuisse contendant et potestatis alicuius et meriti causa deorum in numerum relatos (...)

32) Eusebius

A. Comm. in Ps. 13, 2 (PG 23, col. 144 C) τῶν δὲ ἀθέων οἱ μὲν μὴ εἶναι θεὸν παντελῶς ἔδοξαν, ἀλλ' εἶναι διὰ κενὸν ὄνομα. οἱ δὲ μὴ ὄντας ἀνέπλασαν, τὸν ὄντα παρωσάμενοι. οἱ δὲ εἶναι μὲν ἔφασαν, μὴ προνοεῖν δὲ τὸν ἐπὶ γῆς. οἱ δὲ πάντες εἰς ἀθεΐαν περιετράπησαν φρονοῦντες οὕτως.

B. Paneg. 3 p. 201 Heikel (GCS 7) ἀκριβῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον.

C. PE II 4, 1 (I 87 Mras-Des Places) σόφροني λογισμῶ κρίναντες ἀνόσιον εἶναι καὶ δυσσεβῆς τῇ τοῦ θεοῦ σεβασμίῳ προσηγορίᾳ τιμᾶν τοὺς πάλαι ἐν νεκροῖς κειμένους θνητοὺς ἄνδρας (...)

33) Augustinus Enarratio 2 in Ps. 31,25 (CCL 38, p. 242 sq.)

In istis tribus sententiis magna impietas, aut negare Deum, aut dicere iniustum, aut auferre illi gubernationem rerum.

34) Hierocles Comment. in Aureum Pythag. carmen XI 25 (p. 50 Köhler)

(...) τὴν μεγίστην δὲ ἐπικτᾶσθαι κακίαν, ἐὰν ἀπρονόητον τὸ πᾶν ἢ κακῶς φρονιζόμενον οἰηθῶμεν. τοῦτο δὲ ταῦτόν ἐστι τῷ μὴ οἶεσθαι εἶναι θεὸν ἢ ὄντα μὴ προνοεῖν ἢ προνοοῦντα μὴ ἀγαθὸν εἶναι καὶ δίκαιον, ἃ δὲ τῆς παντοδαποῦς ἀσεβείας ἐστὶ τὰ συνεκτικώτατα καὶ πρὸς πᾶσαν κακίαν συνωθοῦντα τὸν τοῖς τοιοῦτοις ἐαλωκότα δοξάσασιν.

35) Isidorus Pelusiotes Epist. IV 99 (PG 78, col. 1164)

ἐπειδὴ τῶν ἀνθρώπων, ὡς γέγραφας, οἱ μὲν μὴδ' εἶναι τὸ θεῖόν φασιν, οἵτινες τὰ ἐπ' ἀσεβείᾳ νικητήρια ἤρασαν· οἱ δὲ εἶναι μὲν, μὴ προνοεῖν δέ· ἄλλοι δὲ προνοεῖν μὲν, ἀλλὰ τῶν ἐπουρανίων· ἄλλοι δὲ καὶ τῶν ἐπιγείων μὲν, οὐ πάντων δέ, ἀλλὰ καὶ βασιλέων καὶ ἀρχόντων· ἄλλοι δὲ πάντων μὲν (καὶ γὰρ καὶ μέγχοι μυρμήκων τὴν πρόνοιαν διήκειν), οὐ μὴν Τριάδα ὁμοούσιον προσκυνεῖν· καὶ οἱ μὲν αὐτοματισμόν, οἱ δὲ εἰμαρμένην εἶναι ὀρίζονται.

36) Cyrillus Alexandrinus Comment. in Sophoniam proph. 9 (PG 71, col. 961 D)

ἀπρονοησία δὴ οὖν, καὶ ἕτερον οὐδὲν τὸ θρυλούμενον. αἰσχρὸν

δὲ οὕτω τὸ δόγμα καὶ κατεστυγημένον, ὡς μηδὲ αὐτοῖς τοῖς Ἑλλήνων ἀρέσαι σοφοῖς. ἄθεον γὰρ ὠνόμαζον τὸν τῶν τοιούτων εἰσηγητὴν· Ἐπίκουρος οὗτος ἦν, εἰς τῶν παρ' αὐτοῖς ἐπὶ σοφίᾳ βεβοημένον.

37) Theodoretus

A. Graec. affect. cur. III 4 οὐκ οὐκ οὐκ μόνοι γε ἄθεοι Διαγόρας ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Κυρηναῖος Θεόδωρος καὶ Εὐήμερος ὁ Τεγεάτης καὶ οἱ τούτοις ἠκολουθηκότες. παντάπασι φάντες μὴ εἶναι θεοὺς (...) ἀλλὰ καὶ Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος καὶ αἱ τῶν φιλοσόφων ξυμμορίαι, παμπόλλους μὲν θεῶν μυθολογήσαντες ὄρμαθούς, ἀνδραποδώδεις δὲ τινὰς καὶ παθῶν ἀνθρωπίνων ἀποφῆναντες δούλους. εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ἀνέδην τὰ αἰσχίστα πάθη, τὰ παρὰ σφῶν κατηγορούμενα, καὶ ὧν ἐπιμελῶς κρατεῖν τοῖς νέοις παρακελεύονται, θεοὺς τε ὠνόμασαν καὶ ὡς θεοῖς τὸ γέρας ἀπένειμαν.

B. Interpr. in Ps. 13, 1 (PG 80, col. 949 B–C) οἱ μὲν πάντη τὸ θεῖον ἀρνησάμενοι καὶ μηδὲ τὴν ἀρχὴν εἶναι θεὸν ἀποφηνάμενοι, ὑπόκενον δὲ εἶναι τοῦνομα, καὶ κατὰ μηδεμιᾶς οὐσίας ὑποκείμενον τεταγμένον. οἱ δὲ, τοὺς μὴ ὄντας ὡς ὄντας θεοὺς ἀναγορεύσαντες, καὶ τὸν μόνον ὄντα παρωσάμενοι. οἱ δὲ εἶναι μὲν τῷ λόγῳ ὑποστησάμενοι, μὴ μὴν δὲ προνοεῖν τῶν ἐπὶ γῆς, μηδὲ ἐφορᾶν τὰ ἀνθρώπινα παραδειγμένον. ἀθρόως δὴ οὖν οἱ πάντες εἰς ἓνα λόγον ἀρνησάμενοι περιετράπησαν, μὴ εἶναι θεὸν διανοηθέντες.

C. Interpr. in Ps. 1 (PG 80, col. 868 D) ἀσεβεῖς δὲ φίλον τῆι θεῖᾳ Γραφῇ καλεῖν τοὺς ἀθεῖαν, ἢ πολυθεῖαν θρησκέοντες.

38) Iohannes Philoponus In Arist. De anima I 2 p. 88, 23 sq. Hayduck (CAG XV = VS 38 A 8)

οὗτος (scil. Ἴππων) ἄθεος ἐπεκέκλητο δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι τὴν τῶν πάντων αἰτίαν οὐδενὶ ἄλλῳ ἢ τῷ ὕδατι ἀπεδίδου.

39) Suda

A. s.v. ἄθεον (I 67 sq. Adler) ἄθεόν ἐστι τὸ μὴ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς διασώζειν καὶ ἀνάγειν εἰς τὸ θεοειδὲς καὶ συνάγειν αὐτὴν πρὸς τὸ θεῖον ἀρρήκτους καὶ ἀλύτους δεσμοῖς, ἢ τάναντια τούτων, τὸ κατασπᾶν καὶ καθέλκειν τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον εἰς τὸ γηγενὲς καὶ ἀλιτήριον, καὶ γιγαντώδες ἢ τιτανικὸν δεσμοπήριον.

B. s.v. ἀσεβεῖς (I 380 Adler) ἀσεβεῖς: οἱ πολυθεῖαν ἢ ἀθεῖαν θρησκέοντες.

C. s.v. Λουκιανός (III 283 Adler) ὁ ἐπικληθεὶς βλάσφημος ἢ

δύσφημος, ἢ ἄθεος εἰπεῖν μᾶλλον, ὅτι ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ γελοῖα εἶναι καὶ τὰ περὶ τῶν θεῶν εἰρημένα παρατίθεται.

40) Basilius Minimus Schol. in Greg. Naz. Or. 1 C. Iul. (PG 36, 1092 A)

Ἄσῖα δὲ ἦν αὐτοῦ (scil. Ἰουλιανοῦ) τῆς ἀσεβείας διδασκαλεῖον, ὅσης γε τῆς ἀσεβείας περὶ ἀστρονομίαν, καὶ τὰ ἐξῆς. τῇ γὰρ κινήσει τῶν οὐρανίων περιγράφοντες τὰ ἡμέτερα, καὶ τὴν κτίσιν θεοποιούντες παρὰ τὸν κτίσαντα, ἀσεβείας διδασκαλεῖον εἰκότως ταύτην πεποιήται. οὗτοι γὰρ οἱ ἐν Ἄσῖα τῆνικαῦτα ἀστρονομία καὶ γενέσει τὰς προγνώσεις τερατευσάμενοι, τὴν τοιαύτην ἀσέβειαν ἐξεπαίδευσαν φανταζόμενοι.

41) Scholia cod. Reg. in Arist. Met. I 3 p. 534 A Brandis
ἔλεγε γὰρ (scil. Ἴππων) μηδὲν ἕτερον εἶναι παρὰ τὰ φαινόμενα φυσικὰ πράγματα· ὅθεν καὶ ὡς μηδὲν ἄλλο τι παρὰ τὰ αἰσθητὰ δοξάζων εἶναι, ἄθεος ἐπεκλήθη.

Wrocław (Breslau)

Marek Winiarczyk

ARISTOPHANES ALS FREUND DER MUSE Zur Parabase des ‚Friedens‘^{*)}

In der folgenden Interpretation der Parabase des *Friedens* will ich hauptsächlich über ihren zweiten Teil Betrachtungen anstellen, da die zwei Oden für das Verständnis der ganzen Parabase eine kardinale Stellung einnehmen¹⁾.

In den Oden ruft der Sprecher in der ersten Person Singular die Muse an, sie solle den Tragiker Karkinos mit seinen Söhnen sowie die Brüder Morsimos und Melanthios – auch sie Tragödien-

*) Für die redaktionelle Hilfe und die sprachlichen Verbesserungen danke ich Herrn Prof. Dr. Carl Werner Müller herzlich.

1) Der hier zugrunde liegende Text ist der von V. Coulon (mit H. v. Daele's französischer Übersetzung), Paris 1923–30. Die Zeilenzählung folgt wie üblich der Ausgabe von R. F. Ph. Brunck.